

Csillagok közt bolyongó juhász

A „nagy palóc” – ahogyan már életében is nevezték –, Mikszáth Kálmán (1847–1910) a XIX/XX. sz. fordulójának vitathatatlanul legolvasottabb prózaírója volt. Novellái, regényei, amelyekben szívesen ábrázolta szülőföldjének, Nógrád megyének falusi alakjait, a hanyatló kisnemesség és a vármegyei tisztviselők világát, éppen annyira új színt, hangot jelentettek a hazai irodalomban, mint a parlament életéről írt karcolatai. A kortárs és írótlárs Csáth Géza (1887–1919) kritikája szerint:

„...hiányzik belőle, ami a saját miliójén túl esik. (Igaz viszont, hogy senki jobban meg nem látja azokat a dolgokat, amiket Mikszáth megnéz.) Sok mindenről nem vesz tudomást: a tudományokról, a művészetekről, a nagyszerű muzsikáról és a nagystíliú életről”. (Csáth: „Huszadik Század”, 1910.)

Bár ez a vélemény túlzottan leszűkíti Mikszáth alkotási körét, kétségtelenül van némi igazsága. Tény, hogy írásaiban a „tudományos embert” leginkább csak az orvosok és jogászok képviselik.

Valójában Mikszáth Kálmán érdeklődési köre igen tág volt, ha ismereteit nem is mindig építette bele írásaiba. Újságíróként, majd országgyűlési képviselőként számos tudós emberrel került kapcsolatba; természettudósokkal is, pl. Herman Ottóval és a csillagász Konkoly Thege Miklóssal. Az itt bemutatott novellája utal ismeretségére a csillagász-publista-politikus Hoihty Pál (1850–1927) képviselőtlársával. Tárcái is mutatják sokirányú érdeklődését. Így pl. 1877-ben már ismertette írásaiban, és elsőik közt használta is az akkori idők nagy újdonságát, a telefont.

Mikszáthnak hajlama, képessége is volt az adatgyűjtéshez és rendszerezéshez. Szegedi időszakában állította össze „Az igazi humoristák” c. cikkgyűjteményét (1879), amely voltaképpen a tágabb értelemben vett nép humorának bemutatása az élet legkülönfélébb helyzeteiben. Tekinethetnénk akár anekdotákból,

humoros megnyilvánulásokból összeállított néprajzi tanulmánynak is. (Új kiadásai: MK Összes művei, 54. köt. 1968, és „Csintalan Múzsza” sorozat, Budapest, 2006.)

Az igazi humoristák digitális kiadása

Ugyanakkor vonzódott a misztikumhoz. Szívesen épített be novelláiba, regényeibe különös, megmagyarázhatatlannak tűnő eseményeket. Erről így vallott:

„Én magam a dajkamesékkel szíttam be a babonát, s hiszek benne. A tudomány világhossága csak megszürkítette a fekete hátterét, de nem oszlatta el. Tisztán, világosan emlékszem mindenre; egyszer már igen közel voltam az ördöghöz, csak egy fal választott el tőle, máskor pedig láttam, amint egy boszorkányt kutyák téptek szét a temetőben.” – (MK Összes Művei III. Novellás kötetek, rövid elbeszélések.)

Pályakezdő éveit – bár írói képességét hamar elismerték – anyagilag nem hoztak sikert.

Az 1878-ban megindított „Szegedi Napló” jelentette számára a mentőövet. Szegeden találta meg a saját, sikert hozó hangját, de a város új színekkal is gazdagította írásait. Itt állította össze két novellás kötetét, a „Tót atyafiak”-at és a „Jó palócok”-at, amelyek 1881-ben szinte egy csapásra az elismert írók közé emelték. Már itt megjegyzem, hogy szegedi ihletésű az a két novellája is, amelyek a népi csillagismeret révén a csillagászathoz is kapcsolódnak.

Közel három év után került vissza, immár sikeres íróként Budapestre, ahol újabb széles körű népszerűséget szereztek számára parlamenti tudósításai, életképei, karcolatai. Ezek révén jutott maga is országgyűlési képviselői mandátumhoz. Irodalmi tevékenységének 40 éves évfordulóját országos ünneplés tette fényessé. És alig 12 nappal később, 1910. május 12-én országos gyászt jelentett, amikor örökre kiesett a toll Mikszáth Kálmán kezéből.

Kisgyermekként megismerte a falu életét, a falusi emberek érzelmvilágát, szokásait, hiedelmeit. Ennek a világnak ábrázolásához újra és újra visszatért. Bár élete nagyobb részét nagyvárosban töltötte, mindvégig szívéhez legközelebb a „jó palócái” és „tót atyafiai” álltak.

Csáth Gergely égi kalandozása

„Az igazi humoristák”-ban még csupán felsorolásszerűen említi a magyar nép ismereteit:

„Külön csillagászata, külön geometriája van, órát, gazdasági tudományt, számtani szabályokat csinál magának.”

A népi csillagismeretről éppen Szegeden írta meg egyik keveset emlegetett novelláját, amelynek végleges címe „Az elveszett nyáj”. Első közlése a Pesti Hírlap 1882. január 8-i számában jelent meg, ekkor még a népi csillagismerettel foglalkozók számára ezzel a sokat mondó címmel: „A Szépasszony vázna. Népies elbeszélés az égből”. Végleges formájában a Szegedi Napló közölte, 1883. március 25-én. Ezt a kis írást az irodalomkritika meglehetősen szélsőségesen fogadta. Első életrajzírója, Váradi Béla szerint „...egy

becsesebb darabja van a kötetnek, Az elveszett nyáj...”, Bródy Sándor viszont „gyöngekek” tartja.

Mikszáth Kálmán íróasztalánál

Egyik kritikus sem vette észre, az elbeszélés csak irodalmi keret ahhoz, hogy Mikszáth, szinte néprajztudományi pontossággal bemutassa a késő nyári ég magyar népi csillagneveit. Véltetőleg egyik szegedi ismerőse mutathatta meg számára augusztus végén az esti égbolt csillagait. A felsorolt csillagképek ui. jellegzetesen a szegedi-torontáli népi csillagmondák alakjai, Mikszáth szülőföldjén, Nógrádban ismeretlenek. Adatait bizonyára Ipolyi Arnold „Magyar mythiológiájá”-ból (1854) egészítette ki. Az elbeszélés szerint Csáth Gergely illyefalvi juhász híres nyáját Nagyboldogasszony éjszakáján (augusztus 15.), amíg a pásztor mélyen alszik, ellopják. Sőt még a szépen faragott pásztorbotot, minden számadó büszkeségét is elemelik. Gergely kétségbe esve keresi a nyáját, de sehol nem bukkan juhái nyomára. Idővel az a rögeszméje támad, hogy a mennyország lakói, talán maga Szent Péter emelte az égbe a bárányokat. Egy este neki indul, hogy az égben keresse nyáját... És máris ott ballag a Tejtűn.

„...egyszerre csak ott termett a »kapitány« csillagnál, mely ott fekszik, ahol a tejút kétfelé válik, s írástudó emberek »hattyú csillag«-nak nevezik”. (Kapitány csillag = a Hattyú legfényesebb csillaga, a Deneb, α Cygni.)

A Kapitány megrója, mert összetapossa a Tejút „vászna”.

„Hát amit ti odalenn tejútnak híttok, azt itten az égben »a szép asszony vásznának« nevezik. A szép Kacsó Istókné vászna”. (A Tejút népi neve Erdélyben is Szépasszony vászna, a Szépasszony a Skorpió legfényesebb csillaga, az Antares, α Scorpii.)

A juhokról azonban a Kapitány nem tud, tovább küldi Gergelyt.

„Csak eredj tovább a vásznon... nemsokára ott találod balra a »Szent Péter pálcáját« ti magyarok sas csillagnak neveztek, az arabok »atairi«-nak. (Atair, a Sas legfényesebb csillaga, α Aquilae.)

Gergely valóban rábukkan a csillagképre:

„Az ám, csak hogy nem »Szent Péter pálcája« volt az, de az ő tulajdon juhászbotja...”

Most már nyomon van – gondolja. Eljut a Fastyúkhoz. Azt a tanácsot kapja, hogy

„Innen nem messze van a Berenice csillag, vagyis ahogy az égben hívjuk, a »tündérek kútja«

...Ott bevárod Kacsó Istóknét. Mert csak az az egy okos asszony jutott be, az is büntetésből. Ötszáz esztendeje van itt már, s még ezerötszázig lesz, hogy folyton ne tegyen egyebet, mint abból a kútból merítgessen s öntözze a vásznát. ... Hát arról a vásznonról csepeg le nektek esténként, reggelénként a harmat”. (Tündérek Kútja = Berenice Hajfűrtje – Coma Berenicae, számos halvány csillagból álló felhő.)

A Szép asszony (ténylegesen Szépasszony) azután megmutatja, hogy amíg Gergely az égben járt, a ravasz szentek visszaengedték a földre a bárányokat. Amikor pedig visszahuppan a földre, a bárányok – valójában ködgomolyagok – újból eltűnnek.

Az égi vándorlás útja jól visszatükrözi a déli irányban látható ég csillagainak kora őszi helyzetét: a zenit környékén, a Tejút elágazásánál látjuk a Hattyút, amelyet a nép Hadmenetnek is nevez, élén a Vezérrel, vagy Zászlótartóval (Kapitánnyal). Alább délkelet felé az Sas már delel. A novellában a Szent Péter Pálcája, és a Pásztorbot népi csillagnévvel azonosítják. A magyar csillag-mitológia többnyire az Orion övének három csillagát tekintie botnak, pálcának. Egyes néprajzi gyűjtemésekből azonban

kitűnik, hogy a Pásztorbot, Juhászbot nem azonos az Orion övével. Karancskeszin pl. úgy magyarázták, hogy a Pásztorbot négy csillagból van, olyan, mint egy kampó... (Fejős Zoltán: Hiedelemrendszer, szöveg, közösség, I. rész. 1985.) Ez a leírás valóban azonosítható a Sas csillagképpel.

Mikszáth a horpácsi kúria tornácán pipázik

A nyári égen a Sas jellegzetes alakja a Juhász-kampó. A Sas „feje” az Altair melletti két csillaggal (β és γ Aquilae) a Juhászbot faragott fogantyúja, a délre lenyúló δ a bot maga. Éjszaka keleten már felemelkedik a Fastyúk (Plejádok), nyugaton eltűnőben van a Berenice Haja csillagfelhője, délnyugaton pedig a Szépasszony – Antares a Skorpióban. Csillagászati vonatkozásra utal, hogy az első változatban a Kapitány csillag ezt mondja: „...innen szeretnék üzenni Hoitsy Palinak” (a csillagásznak).

Kétségtelen, hogy Mikszáth Kálmánnak látnia kellett ezt az égbolt-képet, mert térkép, leírás alapján aligha lehet ilyen híven bemutatni. Nem tudjuk, ki mutatta meg számára, a magyar népi nevek felsorolásával az égboltot. Gyanakodhatánk a néprajzi adatgyűjtő Kálmány Lajosra (1852–1919), aki 1878/79-ben éppen Szegeden tartózkodott. Ám Mikszáth írásaiban sehol sincs nyoma, hogy ezt az érdekes személyiségű papot ismerte volna. Kálmány csillagnév-gyűjtése pedig csak sok évvel a novella megjelenése után látott napvilágot (A csillagok nyelvhagyományainkban, 1893).

A leírás egy adattal is gyarapítja a népi csillag-név ismeretünket, a Sasnak, mint Pásztorbot csillagképnek az említésével. Mindenesetre hiteles népi elnevezésnek tart-

hatjuk. A Sas csillagképet éppen a szegedi nép a juhászattal hozza kapcsolatba, „Tévelygő juhász” megnevezéssel. A csillagmonda szerint, amíg a Juhász aludt az erdőben, nyája elszéledt, most már hiába keresi. Talán nem tévedünk, hogy ez a monda – amelyet először Kálmány közölt írásban – adta az ötletet az írónak „Az elveszett nyáj” történetéhez. Ám Mikszáth novellája 10 évvel Kálmány tanulmánya előtt jelent meg! (Kálmány L.: Szeged népe – Szeged vidéke népköltése. 1891.) Úgy vélhetjük tehát, hogy az égi juhász meséje, amelyet Mikszáth dolgozott fel elsőként, az 1880-as években Szeged vidékén még élő, ismert csillagmonda lehetett.

Mikszáth csupán annyi írói szabadsággal élt, hogy a Szépasszony csillagnak (Antares) önálló személynevet adott, és a történetet Szeged környékéről az erdélyi Illyefalvára helyezte át. A Tejtűt „Szépasszony vászna” megnevezése és a harmatnak, mint a vászonról lecsepegő víznek a képzete valóban erdélyi hiedelem. Szinte bizonyos, hogy olvasta a sokoldalú Lugossy József „Ósmagyar csillagismeik közlemény” c., több részes tanulmányát (Új Magyar Múzeum, 1855. 5. évf. 1–4, 11. füz.), amelyben először említi a harmatot, mint a Szépasszony vásznáról lepergő vízcseppeket. (Újranyomatva füzetként: Debrecen, 2000.)

Tájékozódás földön, égen

Mikszáth más írásaiban már nem utal ilyen részletesen a népi égbolt ismeretére. Egy rövid életképben azonban érdekesen mondja el, hogy használják fel a természet közelében élő emberek a csillagos ég ismeretét. „Az égi mérnök” c. elbeszélése 1887-ben Budapesten készült, de már első sora szegedi éveire utal.

„Egyszerű parasztszékéren utaztam Torontálba. Süppedékes, bolond egy talaj, könnyen beleveszhet az ember, aki az utat nem ismeri”.

Az úttalan vidéken a kocsis este eltéved, nem mer nekivágni a keresett gázlónak. Szerencsére rábukkannak a biláncsai juhász, Gerzson apó tanyájára. Az öreg juhász azután a csillagok alapján útba igazítja őket:

„Nini ott van az a kis eleven szemű csillag... Láttjátok a csillagot jobbra a mellette szikrázó csoport mellett? – Mellette balról van az a másik csillag, a bágyadt. ... No hát az a petrence csillag. A két csillag közt a kellő közepéről vonjatok le az eszetekben egy rudat a földre, azután menjetek egyenesen annak a rúdnak. Ott van a gázló, édes gyermekeim”.

A megadott irányban valóban megtalálják a gázlót. Amikor az elbeszélő később bámulatát fejezi ki az öreg Gerzson tudománya felett, az szerényen válaszolja: „Régen kiméricskéltem én az égen Szegedtől Pancsováig ezt az egész vidéket.” (MK válogatott művei, Elbeszélések, 1871–1887. I. köt. Budapest, 1955.)

Úgy vélhetnénk, hogy az égbolt látszó évi és napi mozgása következtében valójában nem lehet egyes csillagok helyzetéből határozott irányokat kitűzni. A természetben élő emberek, ridegpásztorok, halászok azonban sokévi tapasztalat (és hagyomány) alapján kiismerhették, hogy az év egyes szakaszaiban és az éjszaka óráiban milyen fényesebb csillagok helyzete jelöl ki számukra fontos irányokat. Szolnokon pl. úgy tudták, hogy „Augusztusban a Göncöl a Tabán felett áll”. A Tisza felől szemlélve nyár végén a Göncölszékér rúdja az esti órákban valóban az egykor kissé kétes hírvé szolnoki városnegyed (később II. kerület) felett látszik.

Akár Mikszáth saját élményéből, akár más elbeszéléseiből merítette tárgyát, hitelesnek érezzük. Bár az író itt nem azonosítja a „Petrence” csillagot a klasszikus csillagképekkel, de tudjuk, Szeged vidékén a Tejtűtnak a Hattyútól északra látható, a környezetnél fényesebb sűrűsödés elnevezése Szürü”, vagyis szürű. (Másvutt Tündérek tánca elnevezéssel ismert.)

Későbbi műveiben Mikszáth Kálmán nem tért már vissza a népi égboltismeretre. Érdekes, és (néprajzi szemmel nézve is) sajnálatos, hogy szűkebb hazájának, Nógrádnak népi csillag neveit sehol sem építette be novelláiba, regényeibe. De ez a két írása így is érdekes emléke a szegedi nép „csillagászatának” és az író érdeklődési körének.

Bartha Lajos